

Ära, dygd och manlighet

*Strategier för social prestige
i 1600- och 1700-talets Sverige*

Jonas Liliequist

Vad ska historiker göra med begreppet maskulinitet? Frågan ställdes av den engelske historikern John Tosh i en uppmärksamrad artikel publicerad 1994, men känns lika aktuell idag.¹ Då för tjugofem år sedan låg det nya i antagandet att det i ett givet historiskt samhälle inte bara finns en enda utan flera olika maskuliniteter och att det hierarkiska förhållandet mellan könen också återspeglas i relationerna mellan män. Enligt detta synsätt som sedan länge varit dominerande inom maskulinitetsforskningen, finns det i varje samhälle en *hegemonisk maskulinitet* i förhållande till vilken alla andra maskuliniteter relateras, underordnas och marginaliseras samtidigt som mäns dominans och överordning gentemot kvinnor ges en yttersta legitimering – något som även de flesta underordnade män drar nytta av. Den hegemoniska maskuliniteten fungerar så att säga som den manliga dominansens frontlinje eller vägröjare utan att behöva praktiseras av de flesta eller ens en majoritet av männen. Tvärtom kan man hävda att mäns makt och dominans över kvinnor och underordningen och marginaliseringen av vissa män förutsätter varandra. Denna modell som framför allt förknippas med den australiske sociologen R. W. (numera Raewyn) Connell, har betytt mycket för att nyansera och fördjupa analysen av hur mäns makt och dominans utövas och legitimeras, inte minst i förhållande till andra män. Men modellen har också kritiserats både för att vara statisk, strukturellt deterministisk och för att inte ligga i fas med den post-strukturalistiska utvecklingen inom feministisk genusteori och nyckelbegrepp som diskurs och performativitet. Företrädare för vad som skulle kunna kallas ett diskursivt eller kulturellt perspektiv har i sin tur kritiserats för att fjärma den historiska analysen från mäns konkreta erfarenheter – analyser av texter, symboler och kulturella koder har ersatt empiriska undersökningar av mäns faktiska göranden och låtanden. ”Subjektivitet” och känslor lyfts nu fram som nya centrala studieobjekt i historisk forskning om manlighet och maskulinitet.² Risken är förstås att de historiska manlighetsföreställningarna förloras ur sikte om inte denna subjektivitet också ställs mot det manligt stereotypa och idealiserade. Ett retoriskt perspektiv på manlighet med fokus på begreppet omanlighet skulle kunna vara en möjlig ingång för att *både* studera hur enskilda män eller grupper av män faktiskt har tillägnat sig och använt sig av kulturella koder och stereotyper i praktiken för olika subjektiva syften, *och* hur detta kan ha

bidragit till samhällsliga förändringar. Syftet här är att ge några exempel på vilka möjligheter ett sådant perspektiv skulle kunna erbjuda.

Den hegemoniska maskuliniteten och dess kritiker

Det hegemoniska maskulinitetsbegreppets stora förtjänst ligger utan tvekan i belysningen av de hierarkiska relationerna mellan män och att dessa kan kopplas till hierarkin mellan könen. Men perspektivet har som alla perspektiv sina begränsningar.³ En första svårighet ligger redan i att avgöra vad som egentligen utgör den hegemoniska maskuliniteten i ett givet samhälle. Frågan är av största vikt eftersom den hegemoniska maskuliniteten antas vara strukturerande för alla övriga maskuliniteter. Hur idealen ser ut spelar mindre roll – Connells perspektiv är strikt relationellt: vilka ideal som helst kan i princip uppnå hegemoni bara de förmår erbjuda ett för tillfället allmänt accepterat svar på frågan om varför män ska vara överordnade kvinnor. Problemet är bara hur detta låter sig avgöras empiriskt. Enligt John Tosh kan man urskilja åtminstone två vanliga strategier bland historiker – ett minimalistiskt som utgår från att man försöker urskilja en sorts minsta gemensamma nämnare av idealiserade manliga värderingar som skär genom alla sociala klasser (utan att dessa nödvändigtvis alltid behöver eller ens kan praktiseras av alla män), och ett andra mer socialt avgränsat som istället utgår från de manlighetsideal som värderas högst av de socialt dominerande klasserna och bidrar till deras politiska auktoritet.⁴

En andra begränsning gäller vad som har uppfattats som en strukturellt deterministisk tendens hos perspektivet: om den hegemoniska maskuliniteten tas som enda analytiska utgångspunkt för att kategorisera alla andra maskuliniteter som antingen delaktiga, underordnade eller marginaliserade, vilket utrymme finns då för motstånd och historisk förändring? Historikern Alexandra Shepard menar till exempel att särskilt de underordnade och marginaliserade formerna tilldelas väldigt lite autonomi i en sådan modell, både som möjliga alternativ och som aktiva former av motstånd. Hegemoni blir helt enkelt ett alltför determinerande och allomfattande begrepp och Shepard föredrar att istället tala om en *dominerande* form av patriarkal maskulinitet, som ställdes mot såväl *underordnade patriarkala* (knutna främst till ålder och civilstånd) som uttalat *antipatriarkala* former i det tidigmoderna England, men också om *alternativa* maskuliniteter som inte alls relaterade sig till den dominerande normen. Alla dessa maskuliniteter, betonas det, ska betraktas som ganska löst formulerade kategorier snarare än som fasta typer.⁵ Dominerande maskuliniteters inneboende motsättningar har lyfts fram, liksom möjligheten av att flera samexisterande maskuliniteter kan dominera i skilda sammanhang.⁶ Hegemonin eller dominansen skulle alltså vara kontextbunden, något som har utvecklats vidare av antropologerna Andrea Cornwall och Nancy Lindisfarne.⁷

En tredje kritisk punkt utgörs av analysens fokus. Om Connells maskulinitetsbegrepp är relationellt så är det också strukturellt. Relationellt i betydelsen att maskuliniteter uppstår och reproduceras i sociala relationer som ”konfigurationer av social praktik”, strukturellt genom att dessa konfigurationer positioneras och bestäms i förhållande till den hegemoniska maskuliniteten som antingen delaktiga, underordnade eller marginaliserade. Positionen och förhållningssättet står i fokus för såväl analys som kategorisering av olika maskuliniteter, inte gemensamma karaktärsideal, identiteter eller värderingar i en bredare mening som enligt Connell tvärtom kan variera och uppvisa starka kontraster inom en och samma maskulinitetsform.⁸ Hur män tillägnar sig och använder sig av normerande maskulinitetsföreställningar för att motivera handlingar och som en del i konstruerandet av identiteter ägnas alltför liten uppmärksamhet. Maskulinitet reduceras till en fråga om strukturella positioner och maktrelationer som inte förmår ge någon djupare förståelse av varför män betar sig som de gör, enligt Connells skarpaste kritiker.⁹

För historiker har det däremot legat närmare till hands att uppfatta maskuliniteter som sammanhållna av gemensamma karaktärsideal och beteendekoder knutna till olika sociala grupper, eller helt enkelt som ideologier eller identiteter som kan studeras ”inifrån” och jämföras över tid.¹⁰ När John Tosh ställde sin fråga blev svaret att betrakta maskulinitet som en socialt konstruerad identitet kopplad till såväl position (makt, auktoritet), som till vissa idealiserade egenskaper (exempelvis fysisk styrka) och karaktärsideal (som ”respektabilitet” för att nämna ett exempel). Till denna sociala identitet räknade Tosh mäns ”subjektiva identiteter” som en minst lika viktig beståndsdel av maskuliniteten och som något för historikern att utforska *par excellence*: hur erfarenheter av uppfostran och inflytande från utåtriktade koder, kulturella representationer och förväntningar under olika historiska och sociala omständigheter formas till en inre manlig identitet.¹¹

Från struktur till diskurs och kulturella representationer

Den starkaste kritiken mot det hegemoniska maskulinitetsbegreppet har formulerats av företrädare för ett poststrukturalistiskt diskursivt perspektiv av vilka sociologen Stephen Whitehead är den kanske mest konsekvente företrädaren inom maskulinitetsforskningen. Whitehead ser i teorin om den hegemoniska maskuliniteten mest av allt ett strukturalistiskt projekt som inte ger mycket utrymme för individer, varken som bärare av identiteter eller som sociala aktörer. Istället för att blicka ut över den sociala praktiken från den hegemoniska maskulinitetens strukturella maktposition, utgår Whiteheads perspektiv från individen som subjekt. All social praktik är enligt detta synsätt genomsyrad av diskursiva förståelser och symboliska kategorier med vars hjälp den enskilde aktören

organiserar sina erfarenheter, utför sociala handlingar, kommunicerar med andra och skapar sig en identitet – fokus för analysen flyttas från lokaliseringar av strukturellt-relationella maktpositioner till frågan om själv-reflexiva processer och aktörsinflytande.¹²

Whiteheads konsekvent diskursiva perspektiv har knappast fått något större genomslag inom den historiska maskulinitetsforskningen. Istället förknippas det ökade genomslaget för diskurser och symboler inom genus-historisk forskning med vad som har kallats ”den kulturella vändningen” vars kanske mest inflytelserika namn har varit Joan Wallach Scott. Enligt Scott är genus både konstituerande för sociala relationer i allmänhet och för maktrelationer i synnerhet.¹³ Scott utvecklar sitt perspektiv närmare i fyra analyssystem – kulturella symboler, normativa begrepp, politik/institutioner/organisationer och subjektiva identiteter i nu nämnd ordning. Modellen har uppfattats som en hierarkisk nivåmodell och kritiserats för att ge företräde åt kulturella och normativa representationer på bekostnad av subjektiva erfarenheter och individuella förhållningssätt, detta trots det proklamerade intresset för ”subjektiva identiteter”. Analysen har så att säga stannat vid koder, föreställningar och diskurser istället för att gå vidare och belysa kvinnors och mäns levda erfarenheter.¹⁴ Denna slagsida för kulturella representationer kan sägas ha förstärkts ytterligare av det snabbt expanderande fältet av litteraturvetenskapliga analyser av historiska texter, som förknippas med den nya kulturhistorien.¹⁵ Samtidigt tycks identitetsbegreppet ha förlorat sin analytiska attraktion i ljuset av den diskursiva och poststrukturalistiska teoriutvecklingen med dess betoning av identitetskonstruktioners instabilitet och sammansatta mångfald ”ända till den punkt där begreppet förlorar sin mening” som John Tosh uttrycker det lite resignerat, ett kvarts sekel efter den första entusiasmen.¹⁶ Istället höjs allt fler röster nu för mäns subjektiva erfarenheter och känslor som det centrala i den historiska forskningen och frågan väcks återigen: Vad ska historiker egentligen göra med begreppet maskulinitet?

Svaret är kanske inte givet men borde enligt min mening vara enkelt: varken mäns subjektiva erfarenheter eller konfigurationer av social praktik kan studeras isolerade från de historiskt överlagrade symboler, stereotyper och föregivet naturliga karaktärsskillnader mellan könen som utgör själva logiken i alla genuskategoriseringar. En genushistoriker värd namnet slipper inte undan de kulturella representationerna, diskurserna och symbolerna. Utmaningen ligger snarare i att komma åt hur dessa har tillägnats, använts och modifierats av enskilda män eller grupper av män i olika situationer och för olika syften och hur detta kan ha bidragit inte bara till att organisera mäns subjektiva erfarenheter utan också till att förändra makrosociala strukturer och maktförhållanden.

Manlighet i retoriskt perspektiv

Ett möjligt sätt att närma sig vad män faktiskt har sagt och gjort utan att vare sig förlora betydelsen av kulturella representationer eller sociala relationer ur sikte, kan vara att anlägga ett retoriskt perspektiv på manlighet. Inte retoriskt i en historisk-klassisk betydelse utan i en mer utvidgad analytisk och kritisk mening i anslutning till vad som har kallats den ”retoriska vändningen” inom framför allt politisk idéhistoria med anknytning till begreppshistoria.¹⁷ Ett perspektiv i denna anda lyfter fram aspekter som kan sägas kvalificera Connells relationella perspektiv ytterligare: vissa män och manligheter underordnas och marginaliseras inte bara i förhållande till de dominerande idealen, utan stämplas dessutom som *omanliga*. Omanligheten framstår som central inte bara i sin egenskap av kontrastbild mot vilken de dominerande idealen kan fås att framträda tydligare, utan även som ett retoriskt redskap för att underordna och marginalisera andra män (och på motsvarande sätt som ett analytiskt redskap för att analysera manlighet i händerna på historikern). Omanlighetsföreställningar har ägnats en del uppmärksamhet i historiska studier men har som analytisk kategori hittills varit föga uppmärksam i den moderna maskulinitetsforskningen.¹⁸ Desto större uppmärksamhet har ägnats föreställningen om den moderna manlighetens kris. Men kristemat som sådant är inget nytt. Varningsrop mot förvekligande seder och krav på en återgång till en mer kraftfull och manligare livsstil har varit ett återkommande inslag genom historien och bör först och främst betraktas ur retoriskt perspektiv som ett sätt att mobilisera och stärka enskilda mäns eller grupper av mäns etablerade eller rivaliserande anspråk på makt och prestige. Både omanligheten och kristemat understryker således manlighetskonstruktioners retoriska karaktär – omanligheten som motbild och varnande kontrast, kristemat som en föreställning om manlighetens sårbarhet. Ja, kanske är det till och med så att manlighetsnormer generellt sätt har lättare för att artikuleras som kontraster till något omanligt än som positivt formulerade ideal.¹⁹ Manlighetskonstruktioner skulle alltså alltid ha en viss inneboende tendens att framställa sig själva som hotade.

Att söka kontraster och utgå från konflikt- och krissituationer har varit ett beprövat arbetssätt inom mentalitetshistoria och historisk antropologi.²⁰ Det är när kulturella föreställningar utmanas och sätts på prov som de framträder som allra tydligast enligt denna analytiska strategi. Chansen kan också vara större för att just sådana situationer har lämnat spår efter sig i det fragmentariska källmaterialet från äldre tider. Ett retoriskt perspektiv leder på detta sätt analysen direkt in på en aktörs- och handlingsnivå – det är hur och på vilka sätt föreställningar om omanlighet och manlighet har använts av olika aktörer för olika syften i konkreta historiska situationer som står i centrum för analysen, inte ansträngningar att klassificera vissa ideal som hegemoniska. Det betyder inte att frågan om

hegemoni och dominans skulle vara oviktig, bara att den inte utgör analysens utgångspunkt och inte heller dess slutpunkt.

Det retoriska perspektivet har utvecklats som en framgångsrik metod inom till exempel idé- och begreppshistoriska analyser av politiska texter. Texter kan enligt detta perspektiv betraktas som handlingar eller *talakter* som har formulerats och framförts i syfte att påverka och åstadkomma vissa reaktioner. I den sociala praktiken av konfronterande talakter undergår de centrala begreppen i texterna hela tiden betydelseförskjutningar och anpassningar alltefter aktörernas motiv och strategier.²¹ Muntliga påståenden och anspelningar låter sig naturligtvis analyseras på samma sätt, men även kroppsliga uttryck, beteenden och stilar och inte minst känslouttryck kan innefattas i den retoriska repertoaren.²² Fokus flyttas från Connells makrosociala utgångspunkt med den hegemoniska maskuliniteten som abstrakt strukturerande begrepp, till mer ”öppna” analyser av hur manlighetsinnebörder har tillägnats, praktiserats och stötts och blöts i det sociala livets konflikter och motsättningar. En sådan perspektivförskjutning innebär även en distansering till identitetsbegreppet, åtminstone så som det formulerades av Tosh och andra för tjugofem år sedan. I ett retoriskt perspektiv ligger det närmare till hands att uppfatta manlighet som en repertoar av kulturella stereotyper, föreställningar och symboliska innebörder som kan användas av en och samma individ på olika sätt i olika situationer och för olika syften likväl som att tillägnas som aspekter av en identitet.²³ De kulturella representationerna och konventionerna integreras på detta sätt i analysen som råmaterial för den sociala praktiken.

Strategier för social prestige

Anspelningar på omanlighet och manlighet skulle med denna utgångspunkt kunna betraktas som retoriska strategier för att uppnå social prestige, något som jag ska försöka visa med några exempel från 1600- och 1700-talets Sverige. Prestige är i detta sammanhang att föredra som analysbegrepp framför makt. Prestige syftar på ett personligt förvärvat anseende – ett *symboliskt kapital* om man så vill, som kan förmeras eller förlösas. Prestige är inte detsamma som makt, men hänger intimt samman med maktens och maktutövandets förutsättningar. Prestige hamnar därmed nära andra begrepp av central betydelse för historiska manlighets- och maktanalyser som auktoritet och legitimitet.²⁴ Det är också här, skulle jag vilja påstå, i en förskjutning av analysens fokus från makten till maktens villkor, som den historiska manlighetsforskningen kan ge sina specifika bidrag till den genusteoretiska utvecklingen. Med strategier avses sociala aktörers strävanden att hävda sina intressen i vid mening. Strategier behöver förstås inte alltid vara överlagda i betydelsen utstuderade utan kan förankras i vanor och mer eller mindre oreflekterade dispositioner.²⁵ Det

retoriska markerar dock att det här är just det överlagda och utstuderade sättet att vrida och vända på innebörder och motiv för att passa olika syften som står i fokus. Detta ständiga vridande och vändande och kontrasterande i förhållande till något omanligt är, vill jag hävda, något av manlighetskonstruktionernas modus operandi.

Hur ska då manlighet avgränsas så att det blir ett användbart begrepp för att analysera retoriska strategier över tid? I äldre nordisk tradition har ordformerna ”manlig” och ”manligen” använts synonymt med tapperhet och mod, förknippats med styrka (i såväl andlig som kroppslig mening) och förnuft, oberoende och välde, men också varit liktydigt med mognad och den allmänna termen för mänsklighet (mannen som norm). Manlighet har således syftat på både fysiska och andliga egenskaper. Ur ett analytiskt perspektiv är det dock hänvisningen till det könskaraktäristiska som är den springande punkten, inte det exakta betydelseinnehållet som tvärtom förutsätts variera och hör till det som ska studeras. Könskategoriernas grundläggande logik kan i sin tur sägas vara att skapa och upprätthålla skillnader genom att tillskriva män och kvinnor olika egenskaper, karaktärer och förmågor på basis av verkliga och/eller föregivna kroppsliga och fysiologiska skillnader som anses vara fundamentala för, eller har sitt ursprung i, den mänskliga reproduktionsprocessen.

Svårigheten är förstas att det historiska källmaterialet sällan tillhandahåller uttömmande beskrivningar av vad som anses vara uttryck för manliga egenskaper, karaktärer och förmågor. Historikern lämnas i stor utsträckning att göra indirekta tolkningar. Risken blir då att snart sagt alla förhållanden som ger män prestige ses som uttryck för manlighet. Manlighetsbegreppet riskerar att urvattnas och skymma andra möjliga källor till social prestige. Detta visar återigen på nödvändigheten av att låta analysen utgå från hur manligheten ifrågasätts. Det omanliga uttrycks oftast inte bara mera tydligt och direkt, omanlighetsretoriken kan också ange var kärnan och tyngdpunkten ligger i en manlighetskonstruktion och på så sätt utgöra ett korrektiv mot alltför vida tolkningar. Ytterst åligger det dock historikern att i varje enskilt fall visa att en koppling till något som hölls för att vara könskaraktäristiskt verkligen gjordes av samtiden.²⁶ Det handlar inte bara om att avgränsa en kategori utan även om att könskonstruktioner kan ha olika räckvidd och styrka i skilda kulturer och historiska epoker. Därmed aktualiseras de sätt på vilka genus griper in i och sammanflätas med andra sociala kategoriseringar – en problematik som har uppmärksamats allt mer inom det genusteoretiska forskningsfältet och som på ett enkelt sätt låter sig inarbetas i begrepp som social prestige och symboliskt kapital.²⁷ Social prestige skulle då kunna betecknas som den samlande termen för olika former av symboliska kapital som ger anseende i ett samhälle och som verkar efter olika logiker där kön utgör en av flera olika aspekter.

Ära, dygd och manlighet

Vid sidan av manligheten kan man i 1600- och 1700-talets samhälle urskilja åtminstone två andra former av symboliska kapital som, förutom bördens och ståndstillhörigheten, var av avgörande betydelse för en mans sociala anseende. Den ena utgjordes av *äran* eller *hedern*, den andra av *dygden*. Vad kan då sägas särskilja dessa olika former av social prestige från varandra i analytisk mening? Medan anspelningar på det könskaraktäristiska utgör själva grunden för manligheten, kan äran och dygden sägas verka efter andra huvudlinjer. Ärans viktigaste verkningsprincip kan formuleras som att vinna erkännande och upprätthålla ett socialt värde i andras ögon.²⁸ Dygden däremot hänvisar ofta till en abstrakt och högre princip (Guds bud, förnuftet, samhällsnyttan, ”det högsta goda”) som grund för att följa vissa klart uttryckta regler.²⁹ Omgivningens beröm kommer i dygderetoriken i andra hand, som en följd av ett dygdigt leverne och en dygdig karaktär – ”äran är dygdens belöning” som det kunde heta, men också att ”dygden är sin egen belöning”.³⁰

Om respekt är ett nyckelord för äran, kan dygden förknippas med plikt – plikten ”mot Gud, sig själv och mot var och en” som det brukar heta i tidigmoderna sedeläror. Äran kan sägas ha en mycket mer defensiv karaktär än dygden. Medan dygden kan uppövas och kräver försakelse måste äran hela tiden vaktas mot angrepp och fordrar upprättelse. Detsamma gäller manligheten som har en stark tendens att uttryckas som kontrast till något omanligt. Det vilar ett drag av nollsummespel över äran och manligheten som inte återfinns hos dygden, så att den enes ära och manlighet kan betyda den andres vanära och omanlighet eller i vart fall att äran och manligheten erövrats och vinnas i konflikt med andra. Konsekvenserna är också mer drastiska och djupgående för den som förlorar sin ära och manlighet med skam och löje som direkta konsekvenser, medan den odygdige kan tillrättavisas och manas till bättring. Till sist, medan äran framför allt rör sig på en horisontell nivå och ger bränsle till konflikter mellan sociala jämlingar, lånar sig dygden med fördel till disciplineringskampanjer ovanifrån och manar till självförkovran och fostran. Men det finns även hos äran och *äregirigheten* en mer offensiv dimension som strävar efter berömmelse och ryktbarhet och som, precis som dygden, kan tas i anspråk för olika vertikala disciplineringssträvanden.³¹

Ära, dygd och manlighet representerade inte bara olika aspekter av en mans sociala prestige i det tidigmoderna samhället utan utgjorde också och framför allt utgångspunkter för olika sociala och individuella strategier där historiska aktörer använde, jämkade, sammanflätade och omformade innebörderna i de gängse prestigetermerna för olika syften. I denna hittills föga studerade process spelade anspelningar på manlighet och omanlighet ofta en central roll för att förstärka, ifrågasätta och legitimera olika sociala aktörers anspråk på makt och hegemoni.³² Detta för

att manligheten eller snarare omanligheten, har en förmåga att drabba alla män i egenskap av män, oavsett klass och kulturella skrankor. Det är några teman i den tidigmoderna omanlighetsretoriken som får bilda utgångspunkt för mina exempel på vad en sådan analys skulle kunna ge.

Tre återkommande teman för hotet mot manligheten kommer att tas upp – fegheten och svagheten, fåfängan och de okontrollerade affekterna respektive kvinnoväldet och den tappade auktoriteten. De två första rör i huvudsak relationer mellan män. Det tredje gäller mäns relationer till kvinnor och i synnerhet mannens välde över hustrun i äktenskap och hushåll. För alla tre spelar kopplingen mellan manlighet och våld en viktig roll. Genom att följa dessa tre teman belyses hur olika aktörer ansträngde sig för att utnyttja traditionella omanlighets- och manlighets-teman för att stärka sin ställning och hur detta i samverkan med andra prestigetermer i sin tur medförde att manligheten fylldes med nya innebörder.

Fegheten och svagheten

Ett av de mest slitstarka hoten mot manligheten representeras av fegheten. Detta var det centrala temat i det isländska nidet (den fornnordiska beteckningen för en särskild ärekränkingsgenre) och gavs sitt mest drastiska uttryck i verbala och figurativa anspelningar på att en man låtit sig penetrerats sexuellt av en annan man. Det kunde också ske genom att en man liknades vid en kvinna eller ett hondjur. Sagalitteraturen återger denna form av nid i huvudsakligen två olika situationer – i samband med utmaning till tvekamp då någon av parterna inte infunnit sig, eller som retoriska uppmaningar att hämnas, oftast framförda av kvinnor.³³ Att döma av de isländska sagorna och lagarna spelade omanlighetsretoriken en central samhälllig roll i det medeltida Island. Man skulle kunna säga att den vikingatida kulturen framstår som en uttalad manlighetskultur där *den sociala prestige mer eller mindre sammanföll med manligheten*. Den amerikanske forskaren Carol Clover menar till och med att det inte går att tala om någon positivt formulerad kvinnlighet i den norröna kulturen. Den centrala skiljelinjen drogs istället mellan manligt och icke-manligt.³⁴

Manligheten tycks vid en första anblick inte ha spelat samma centrala roll i 1600-talets Sverige. Istället var det äran som stod i centrum. Ett vanligt sätt att ifrågasätta en antagonists ära var att utmana honom på slagsmål genom den stereotypa utmaningsfrasen ”Äst du en ärlig man så kom ut och slåss”. Antagonistens manlighet provocerades indirekt genom anspelningar på äran – den som inte antog utmaningen framstod inte bara som oärlig utan även som omanlig, eller som det kunde heta i klarspråk: ”Skulle jag inte gå ut med dig så vore jag ingen karl”.³⁵ Man skulle kunna säga att omanlighetsretoriken mobiliserades i syfte att förstärka angreppen mot äran, vilket visar på äresbegreppets starka ställning i det tidigmoderna

samhällets prestigesystem - men också att äran gjordes beroende av förmågan att visa sig manlig, en illustration av hur de olika prestigetermerna vävdes in i varandra.

Utmaningar och tvekamper på liv och ära florerade bland såväl hög som låg. Bland soldater med värjor i handen ledde detta inte alltför sällan till dråp. Under en diskussion i riksrådet 1636 angående ett dråp från "Norlanden" (Norrland), yttrade sig rikskanslern Axel Oxenstierna: "Vi måste konsiderera att de hava bägge varit soldater. Nu är det ett axiom hos dem. När en får ett munslag och intet slår igen, är han fördärvad och helt och hållen en föraktad karl så länge han lever."³⁶ Bakom detta fanns en hederskodex som innebar att skymfliga ord och örflar måste bemötas direkt och tveklöst, antingen med våld eller med en omedelbar utmaning. Detta illustreras närmare i ett rättsfall från Valbo i Gästrikland från 1704. Soldaten Lars Borg ska hämtas av länsman för att sättas i arrest, men vägrar att lämna ifrån sig kniv och elddon. Länsman stöter till honom över munnen med handen och skriker "Vill du inte stå still, du hundsfott". Trots slaget och det för tiden ytterst kränkande tillmålet håller sig Borg lugn. Löjtnanten Jöran Jöransson som kommit in i rummet säger då: "om länsman har slagit dig en örfil så håller jag dig för ingen ärlig karl om du icke slår honom tre igen". Borg ger genast länsman två örflar, men löjtnanten är ändå inte nöjd: "Jag gav dig inte lov att slå länsman nu, utan då han slog dig, då skulle du ha slagit honom igen".³⁷ Löjtnanten var förstås angelägen att i efterhand fria sig från eventuellt ansvar, men samtidigt var det just Borgs passivitet som fått honom att reagera.

Samma typ av hederskodex kan återfinnas i slagsmål mellan bondsöner och drängar. Men framför allt var det bland aristokratin som utmaningsretoriken och striden för äran odlades och då med anspråk på att vara en exklusiv ståndsangelägenhet och ett adligt kännetecken.³⁸ Under 1600-talet utvecklades i Sverige liksom på andra håll i Europa ett formaliserat duellväsen med aristokratiska förtecken. Flera av aristokratins högsta företrädare hävdade sin rätt att försvara äran genom dueller. Anspelningarna på omanlighet var dock desamma – fegheten och svagheten förhånades såväl mellan adelsmän som bland soldater och bondsöner. Trumpetaren Petter Olufsson skällde till exempel ryttaren Jöns Persson för "kärring" och "kujon" när han tvekade att anta utmaningen, medan kornetten Hans Jacob Crail på motsvarande sätt hånades av sina adliga kolleger för att han skulle ha gömt sig i sin "kära mors förkläde" sedan han utmanat hovjunkaren Per Lillie att fäktas "på liv och ära".³⁹ Utmaningen att slåss kunde således framstå som ett yttersta test på manlighet och ett sätt att försvara sin ära inom såväl de högre som lägre stånden. Detta satte sina spår i samhällslivet – frekvensen mord och dråp var många gånger högre än idag och användandet av våld mer spritt också i de högsta sociala skikten⁴⁰. Under 1600-talet kom dessa föreställningar att utsättas för en växande kritik samtidigt som ansträngningar gjordes för att mobilisera

äran och manligheten för nya och förment högre syften. Huvudaktörer i denna process var statsmakten och prästerskapet men även nya sociala grupper med anspråk på att få sin sociala ställning erkänd.

Kritiken av duellerna som utslag av egennyttan och falsk ära

Duellerandet hade försvarats av Castiglione och andra renässansförfattare som nödvändiga övningar inför kriget. Uppfattningen att duellerna var fostrande och hindrade män från att bli ”kujoner” tycks ha varit spridd även i Sverige.⁴¹ Men under 1600-talet utsattes duellerna för en växande offentlig kritik och belades med hårda straff i särskilda så kallade duellplakat.⁴² Kritiken kom både från kungamakten och från grupper utanför adelsståndet.⁴³ I denna kritik kom dygdebegreppet att spela en central roll. Begreppet dygd kom att vinna i det närmaste hegemoni som term för social prestige i 1600- och 1700-talens offentlighet. Alla gjorde anspråk på Dygden. Att det sanna adelskapet grundades på dygd var en central lärosats i det tidiga 1600-talets uppfostringskrifter riktade till furstar och unga adelsmän – endast ”i dygden adlig ära står” som det heter i Aegidius Girs traktat om Sann ädelhet från 1627.⁴⁴ Men begreppet dygd kom att på bred front genomsyra samhället i allt från det ekonomiska tänkandet till den katekesiska undervisningen.⁴⁵ Med avfärdandet av egennyttan och de okontrollerade affekterna som minsta gemensamma nämnare, kunde begreppet anpassas för olika syften med lämpliga hänvisningar till antika och kristna auktoriteter.

Ur kungamakten perspektiv innebar duellerandet inte bara en utmaning av det statliga våldsmonopolet, utan också att kungen riskerade att mista många av sina dugligaste officerare till ingen nytta. För kungamakten fanns det alltså ett intresse av att misskreditera duellerna och det gjordes enklast genom att ifrågasätta deras ärofulla och manliga karaktär. Med dygden som retoriskt vapen kunde duellerna till en början stämplas som ”egenvilliga excesser” sprungna ur ett ”vanartigt kynne” snarare än som ett uttryck för den ”rätta adliga prydnaden” som istället borde bestå i ”dygd och redlighet”.⁴⁶ Det futtiga och obetydliga i duellernas föregivna anledning lyftes fram av kritikerna – ett förfluet ord i kortspel och dryckenskap, ett ”stulet” ynnestbevis från en uppvaktad dam, att någon i ett sällskap gått före en annan av högre rang. Den ära som vanns genom att utmana och förorsaka en ”nästas och landsmans, väns och broders okristliga undergång” betecknades som ”falsk och fåfång”. Det gällde också för den som antog en utmaning. Försmädelser och skällsord utskämmer bespottaren mer än den bespottade, skriver hovpredikanten Simon Isogaeus, och att frukta en vanryktad människas förtal är inget annat än dårskap. Istället länder det till större heder att overse med bespottarens galenskap och visa sitt förakt för den gjorda injurien genom att ignorera provokationen. Duellen som prov på verklig tapperhet ifrågasattes också.

Det var inte striden i sig utan orsaken till striden som gjorde en man tap-
per. ”Tapperhet utan rättfärdighet må ej berömmas utan hellre betecknas
som galenskap och ursinne”, anför till exempel Rudolph Clingel i sin
traktat mot dueller från år 1674. Och rikskanslern yttrade sig i rådet 1669
att det inte är ”något rätt courage” att ”ofta vara framme” i dueller utan
bara ”självsvåld och sidvärnad emot överheten”.⁴⁷

Trots att duellerna på detta sätt misskrediterades hade kungamakten
inte varit främmande för att överta envigeskampens utmaningsretorik för
sina egna och föregivet högre syften. År 1611 hade således Karl IX utma-
nat den danske kungen Christian IV på envig ”efter de gamla göters bruk
och sedvana” att mötas uti ”våra blotta kläder utan något köris eller
harnesk [...] med vår sidvärja i handen”. Utmaningen avslutades med de
sedvanliga anspelningarna på oärlighet och omanlighet: ”Om du detta
icke gör så håller vi dig för ingen ärlig konung eller krigsman”.⁴⁸ Men
detta, påpekades det, hade skett för ett högt och ädelt syfte. Genom den
kungliga duellen skulle krig och blodspillan länderna emellan kunna und-
vikas, hette det i utmaningsbrevet. Kungen kämpade enligt denna retorik
inte först och främst för sin egen eller ens det egna landets ära, utan för
det högre syftet att vinna frid och enighet mellan de bägge länderna och
skona det svenska och danska folket från krigets färd. Man kan säga att
utmaningen, och med den det traditionella manlighetsidealet, ställdes i
dygdens tjänst.

Idealiserandet av götisk manlighet som dygdemönster i fäderneslandets tjänst

Samtidigt hade historierna om de götiska kämparna redan anpassats för
att framstå som manliga dygdeideal i den svenska kungamakten och
fäderneslandets tjänst. Den ryktbare götiske kämpen Starkotter framträder
till exempel i Johannes Messenius skådespel om drottning Signill från 1612
som den borne ursvenske krigaren: ”Född är jag i Hälsingland” [...]. Från
barnsben har varit min lust, vara i krig och rida dust, Ju flere fiender jag
slog, desto mera mitt hjärta log”. Ja, det är först när blodet stiger honom
över stövelkanten som han verkligen kan börja yvas. Porträttet av Stark-
otter är bloddrypande men samtidigt framhålls hans enkla närmast aske-
tiska och kyska livsföring och att han aldrig brukar argan list eller strider
i orättfärdigt syfte. ”Göters dygd och ära, Vill jag eder med flit lära”.⁴⁹
Samtidigt ställdes också själva krigandet i dygdens och gudfruktighetens
tjänst i anknytning till doktrinen om det rättfärdiga kriget. På frågan om
det kunde vara ett lovligt stånd för en kristen att vara krigsman svarades
ja, förutsatt att man var uppfylld av den kristna tron och lagligen kallad
att strida för en rättfärdig sak. I sådana fall ”sätt till din fiende som en
hjärte, slå och dröp i Jesu Christi namn, och efter din fältherres befallning”
som det heter i Knut Hands soldatinstruktion från 1611.⁵⁰ Samtidigt

dundrade prästerna i sina fältpredikningar mot soldaters ovana att mana ut varandra ”för ett ords skull, eller för en ringa sak”. Sådant stämplades med Johannes Botvidis ord som en ”förbannad synd”.⁵¹

Med hänvisningar till de gamla göterna och doktrinen om det rättfärdiga kriget kunde den individuella äran och manligheten på detta sätt mobiliseras i fäderneslandets och kungens tjänst för ett högre syfte. Ut-kämpandet av kungens krig framställdes som en plikt och en dygdeprincip. I den propagandistiska mobiliseringsdikten om Starke från 1624 låter Petrus Rudbeckius en far och hans femtonårige son (Starke) göra sig redo att gå ut i det hotande kriget. Moderns förtvivlade invändningar att sonen är för ung och klen avfärdas av fadern som ”förvillelser” och sonen är snar att instämma: ”Till kriget vill jag fara, att övas där uti, Vill Gud mig livet spara, En man vill jag bli”. Att stanna hemma kunde duga för de som ”spinna, väva och sömma” förklarar Starke medan fadern förebrår hus-trun för att hon vill befordra sonen till en ”spatserare”[dagdrivare] och icke till ”man och ära”.⁵² Det var på slagfältet, i den självupppoffrande kampen för Gud och Konungen, som verkliga prov på mod kunde visas och det var här som manligheten och den sanna äran stod att vinnas. Mot detta ställdes i skarp kontrast duellantens snöpliga öde. I balladen om Sveno Johannis Lind får duellanten beklaga sitt förspilda hjältemod. Han som var betrodd att rida och strida för fäderneslandet ”såsom en hjält” stod nu istället inför en exekutionspatrull och måste lida pin och straff för mord, och allt detta för några förflugna ord som tycktes ha kränkt hans ära: ”Ond är den vana, som dock föga är värd, fordra och utmana, till att fåkta med svärd” heter det varnande i balladen.⁵³

Stämplandet av den som stannade hemma från kriget som feg och omanlig

Samtidigt som de götiska kämparna framställde som dygdemönster i fäderneslandets tjänst, stämplades den som stannade hemma från kriget som feg och omanlig. Syftet var förstås att förstärka det manliga i den självupppoffrande striden för fäderneslandet. Detta åstadkoms hos till exempel Messenius genom att Starkotter ställs mot den bortklemade adelsynglingen Morsgris. Morsgris har aldrig ens varit i närheten av en strid. Tvärtom har han suttit hemma på mors knä tills han var nitton och rusar ännu varje morgon ”förutan brok” (utan byxor, det vill säga som en pojke!) till ”frustugan” för att äta frukost med pigorna. Han har aldrig varit längre bort än bakom husknuten och då bara med ett rep runt midjan för att vara säker på att komma hem till mor igen. Starkotter ifrågasätter om han verkligen är man, eller ens av götiskt blod: ”Ästu en kalv eller en man [...] Aldrig tror jag i Götaland, Dig vara född av någon man.” Morsgris blir så förskräckt av Starkoters tilltal att han genast vill krypa under ”morkärs” förkläde. Morsgrisgestalten skulle kunna vara hämtad

direkt från duellutmaningarnas omanlighetsretorik. Skillnaden är att Morsgris feighet inte bara drabbade honom själv. Om en sådan omanlighet fick råda hotades hela landets välfärd, det är förstas retorikens sens moral.

Under öknamn som *morsgris*, *hemföding*, *askefis* (den som ligger hemma vid ugnen och fiser) och *skinrädder* konstruerades under stormakts-tiden en på samma gång avskräckande och uppfordrande propagandabild av den som stannade hemma och undandrog sig kriget, något som borgarståndets representanter i riksdagen fick erfara när de på riksdagen 1629 ställde sig tveksamma till kungens vädjan om ökad offervilja för att finansiera det fortsatta kriget.⁵⁴ I rådets svar görs förklenande anspelningar på den som ”sitta i ro och säkerhet och göra sig goda dagar när en krigsman eller hovtjänare ofta måste våga det käraste” och de som låter sina barn ”tillväxa bak på ugnen och i askegraven”.⁵⁵ I värn- och propagandavisorna gavs inte heller någon pardon för den som inte ställde upp, eller som det heter i *Marboens trohet och mandom*, en rekryteringsvisa från 1709.⁵⁶

Gubbar och gummor väl hemma må bli,
Det bästa de kunna för ulvar sig fri,
Men vilken med haran i skogen tar säng,
Må hållas för kruka ej hälsas för dräng.

”Marboen” (det vill säga bonden från Mark) skyndar sig genast till rekryteringsofficeren för att få ”manligen strida” för ”fäderneslandet”. Samtidigt som dygden användes för att misskreditera duellanternas kamp för den personliga äran och manligheten som egennyttiga, övertogs duellens och utmaningens omanlighetsretorik för att ge striden för allmänna och ”högre värden” (det vill säga i praktiken kungamaktens krigsmål definierade som rättfärdiga och dygdiga) en manligare prägel – en strävan att disciplinera ”självsvåldiga” män till ”manliga” undersåtar i kungens tjänst. Duellernas och utmaningarnas horisontella ära undertrycktes samtidigt som utsikterna att vinna ära och berömmelse på slagfältet uppmuntrades. Detta underströks ytterligare i lagstiftningen. I det förnyade duellplakatet från 1738 heter det:

Som Kongl. Maj:t förmodar att dess trogne undersåtar i gemen och i synnerhet Ridderskapet och Adeln, med deras vederlikar, hålla Dygden såsom den rätta ädelheten för sitt förnämste ögnamärke, samt att de av krigsbefälet snarare söka att visa sin mandom och taperhet emot Riksens fiender till Fäderneslandets försvar när så omtränger, än att de av hämndgirighet och en fattad grundlös och gudlös inbillning förlusta sig med oenighet och tråtor, som till slagsmål giva anledning, förstöra den inre roligheten och störta sig i timmeligt och evigt för-därv.⁵⁷

Fåfången och de okontrollerade affekterna

Samtidigt som Morsgris och hans karaktärsbröder påminner starkt om den gamla utmaningsretorikens utmålning av den fege som undandrog sig tvekamp, kan man redan i retoriken hos Messenius skönja något nytt eller åtminstone en ny betoning av ett gammalt tema. Morsgris låter sig i Messenius skådespel behagas av sin vän Smeklering (smek av smicker) som berömmar honom för hans gula kind, bleka hår och krusade lockar – ”I är junker (riddare) rätt precis som en docka”. Morsgris är inte bara rädd och ynkelig, han är också fåfång. Fåfången eller flättjan kom att bli allt mer framträdande som omanlighetstema under 1600- och framför allt 1700-talet. En ny retorisk omanlighetsfigur framträder – den självupptagne sprätthöken, klädd i senaste modet som knappt kan slita blicken från sin egen spegelbild och som fyller sina dagar med visiter och onyttiga fåfångligheter.⁵⁸ Sprätthökens främsta kännetecken var hans fåfånga. Fåfången förknippades med ett typiskt kvinnligt sätt och uppfattades som ett uttryck för en ”vekelig och kvinnlig natur”.⁵⁹ Men fåfången framstod också som dygdens naturliga motpol. Den fåfången var inte bara egennyttig i all sin gränslösa självupptagenhet. Han eller hon gjorde sig även genom sin ständiga vilja att behaga, till en vindflöjel för egna och andras nycker och okontrollerade affekter. En sinnebild för ett vällustigt och ”ostadigt” sinne i stark kontrast till den allmänna redlighet och stadiga karaktärsfasthet som betonades i dygdeframställningarna. Hos sprätthöken hade denna karaktärslöshet sitt ursprung i förkonstling och ett ”tvunget” sätt. Sprätthöken hade så att säga gjort sig själv till sprätthök.⁶⁰

Sprätthöksgestaltens framträdande kan på detta sätt sägas hänga ihop med dygdebegreppets ökade betydelse och med den förskjutning i det aristokratiska idealet från krigiska bragder till bildning och duglighet i fredliga värv som är så framträdande i det tidiga 1600-talets traktat om adelsynglingars uppfostran, och som utgör ett huvudmotiv i Stiernhielms fostrande dikt om Herkules vägval. Detta kan i sin tur ses som en anpassning till det ökade behovet av ämbetsmän i den expanderande byråkratin och förvaltningen.⁶¹ Om fegheten kan avleda ynglingen från att vinna ära i krigiska bragder, kan fåfången vara lika förödande för ynglingars vilja att välja bildningens och flitens mödosamma väg istället för ett liv i sus och dus. Bildning och flit saknade å andra sidan de krigiska bragdernas självklara koppling till manlighet och ära. Man kan säga att dygden i sin kristna tidigmoderna form utgjorde ett spänningsfält där mäns och kvinnors anspråk på prestige kunde mötas i kontrast till både det antika dygdebegreppets starka koppling till maskulinitet och en senare tids sammansmältning av begreppet med kvinnlig sexualitet.⁶² Med sprätthöksgestalten och fåfången kunde odygden inte bara stämplas som odygdig utan också som omanlig, och på så sätt genom kontrastverkan förstärka de nya idealens betydelse för den manliga prestige.

Fåfången lyftes också fram i kritiken av duellerna. Clingel uttrycker sig föraktfullt om de som genom ett ”fåfångt skräppande” över sina krafter ”strax rusa till duellen” och Isogaeus ger exempel på hur en militärkommandant kommit till rätta med duellerandet genom att bara tillåta kombatanterna att strida på en bro efter mörkrets inbrott. Utan åsyna vittnen till ”den fåfänges” otidiga åstundan att visa sin manlighet, försvann snart lusten att duellera. Fåfången och skrytsamheten gjorde duellanter opålitliga när det verkligen gällde att strida mot fienden. Sådana slagskämpar, framhåller Isogaeus, är stora i orden så länge de är hemma, men kan vara de största stackare när ”allmänt gäller och nöden tränger”. Inte heller kunde duellens djärva beteende kallas manhaftigt ens när det praktiserades i strid. En överdriven djärvhet och dumdristighet kunde tvärtom tas som tecken på rädsla och desperation och att man inte hade situationen under kontroll.⁶³

Mot duellantens affekterade uppträdande ställdes ett manlighetsideal grundat på kristen dygd. ”En tålig man är bättre än en stark och den som råder sitt sinne är bättre än en som vinner städer. En sticken (lättretad) man kommer tråto åstad, men en tålig man stillar kiv”.⁶⁴ Detta är en syn som förs fram på bred front i predikningar, sede- och hushållningsläror. I *Undervisning För en Ung Herre, skrefwen utaf hans Fader*, tryckt 1700, anförs att ”det är en stor [viktig] del av hövligheten, att intet illa opptaga eller beivra alla ord och gärningar, som lätt billigt kunde uttydas till någon din vanära och förtret [...] ty hämnd är allenast en arm och ömkelig förnøjelse”. Författaren ondgör sig över de ädlingars ”dårskap” som griper till värjan för minsta oförrätt. Sonen uppmanas att avvisa alla provokationer med motivering att han inte *vill* vara skymfad.⁶⁵ Hövlighet och socialitet ges företräde framför ett försvarande av äran. Budskap som detta gavs en bred folklig spridning i form av ettbladstryck med uppställda dygderegler på vers, lämpliga att sättas upp på vägen:

Har Dig någon förolämpat,
Var försonlig, och förlåt;
All oenighet blir dämpat,
När den kvävs med vänskap sät.⁶⁶

Dueller förknippas med sprätthökar och omanlig fåfånga

Som uttryck för fåfånga och affekter kom duellerna att förknippas med sprätthökarnas obehärskade och lättsinniga livsstil. I den moraliserande tidskriften *Sedolärande Mercurius* från 1730 heter det att sprätthökarna samlades på kaffehuset där deras syssla var ”att kyssa varandra, skämma ut varandra, slå varandra käppslängar par maniere de conversation, skryta över [sina] slagsmål, horjakter eller andra odygder”.⁶⁷ Till bilden hörde dueller för någon kärleksaffärs skull. Satiren drivs ännu längre av Olof

Dalin i *Argus* några år senare. Här berättas hur skribenten i går haft ett sammanträffande med Herr François d'ala Mode, en belevad herre och den käckaste sprätthök.

Han vråkte sig vårdslöst i bänken, lagade benen på bordet och begärde en Tass Caffé, han smickrade sig av Nåd hos en stor herre och huru han på det sättet lurat sin medtävlare, han svor tämmeligen styft [...] han berättade mig med största allvarsamhet i världen, huru fröken Mouche sårat hans hjärta, huru han sårat hennes, och huru han för hennes skull inlagt evärdelig heder med ett hemligt slagsmål etc. etc. Jag bannade honom [...] för hans ränkspelande, för hans eder och för hans lösaktighet; Men han myste åt mig och ville gärna vara bannad för sådana saker, som efter sedvanans lag lände till hans beröm. Nå, tänkte jag, rörom en annan sträng: Jag begabbade hans hår och sade att jag på hovet intet sett någon bruka det [på] sådant [sätt], jag påstod, att han tagit ett tokugt pas grave i sista menuetten ... och gjort ett otidigt bugande, jag sade honom att hans knappar voro ur bruket, &c. Herr d'ala mode blev ifrån sig: Sorgen och harmen kokade så starkt i hans hjärta, att om de käre duellerna, fru Sedvanas ridderligheter, hade varit tillåtliga, hade han skickat mig en lapp med ädelmodigt anbud, att vråka pliten i varannan.⁶⁸

I Olof Kexéls komedi *Bergslags-fröken eller Rivalerna* från 1789 får duellanterna representeras av den fåfänge hovjunkaren Ehrecastrat och den snarstickne löjtnanten Geheimenschreck. Som redan namnen låter antyda besitter ingen av dessa två rivaler någon riktig manlighet utan får snarare ses som personifieringar av sprätthökens dubbla karaktär – den feminina självupptagenheten respektive det affektiva uppträdandet som saknade inre stadga. Det hela slutar ytterst snöpligt med att de bägge rivalerna efter att ha stått en stund darrande av skräck med dragna värjor mot varandra, mer eller mindre handgripligen avspisas ur huset av en tredje rival – kapten Göthenflycht. Göthenflycht som i pjäsens början befinner sig utomlands, betecknas i sin tur av sin morbror som en ung petit-maître (sprätthök). Men när han väl kommer hem, visar han sig tvärtom vara en redlig officer som sätter tjänsten till fäderneslandet högst av allt och som följaktligen också drar det längsta strået i konkurrensen om bergslagsfrökens kärlek.⁶⁹

Satirerna i *Argus* och hos Kexél representerar ytterligare ett steg i strävandena att omvandla innebörden av duellen från det manligaste manliga och det yttersta tecknet på mod och ära, till något futtigt och närmast löjeväckande. Det är naturligtvis svårt att veta vilket genomslag denna bild kan ha haft. Men även när duellerna inte direkt förknippades med sprätthökar, framställdes de i litterära och dramatiska sammanhang i genomgående negativ dager. I till exempel Hans Gustav Rålamb's *En Svensk Adelsmans Äfventyr i Utrikes Orter* från 1780, tvingas huvudpersonen Adolph till en duell med sin överste som beskrivs som en häftig, misstänksam och avundsjuk skotte som gång på gång kommit på kant med sina officerare. Adolph å sin sida porträtteras som en person som

gjort sig omtyckt och känd just för sin förmåga att bilägga alla de oenigheter som uppstått till följd av sin överordnades häftiga uppträdande. Detta väcker emellertid dennes missnöje och när Adolph till sist tvingas försvara sig och lyckas sticka värjan i översten, vilar det inget glamoröst över uppgörelsen, även om Adolphs beskyddare herr "Riksrådet" försäkrar honom om att han inte kunde ha gjort på något annat sätt.⁷⁰

Under 1700-talet hävdades betydelsen av civila borgerliga dygder allt tydligare av nya och bredare sociala grupper. Ett uttryck för detta är den strävan att ge begreppet mod och tapperhet en ny betoning som blir tydlig i litterära kretsar mot 1700-talets slut. Ämbetsmannen och diktaren Gudmund Jöran Adlerbeth skriver till exempel om det mod "som blott består i en medfödd känslolöshet för faror" som han skiljer från en annan och långt mer aktningvärd form av mod, "grundad i plikt, som ser faran men går den till mötes med överläggningen och som trotsar den". Endast den senare är en dygd men denna kan praktiseras såväl i "rådplägningen" (det vill säga Adlerbeths egna civila ämbetsysslor) som på stridsfältet.⁷¹ Det råder dock knappast något tvivel om var Adlerbeth ville lägga tonvikten. Distinktionen och resonemanget var förstås inte nytt utan återfinns redan under antiken. Men det var inte någon tillfällighet att sådana resonemang aktualiserades i det slutande 1700-talet. Kanske fanns det personliga motiv utöver de sociala – Adlerbeth hade under sitt äktenskap fått utstå rykten om att ha gjorts till hanrej av en rival som inte bara var fjorton år yngre utan dessutom belönats för sin stora tapperhet i fält. Istället för att ställa hustrun till svars hade Adlerbeth tagit på sig den fiktiva rollen som otrogen make för att möjliggöra en skilsmässa vilket tillåtit den före detta hustrun att genast gifta om sig med sin älskare, något som knappast gjorde saken bättre i omgivningens ögon. Det finns i Adlerbeths uppfattning av modet tydligt stoiska inslag med en betoning av vikten att visa en oberörd och bibehållen själsstyrka i såväl motgång som medgång. Kanske ska hans betraktelser även ses i ljuset av det kvadröjande löje och skämt om hanrejar som tycks ha skuggat hans liv långt efter skilsmässan.⁷²

Även äran mobiliserades under 1700-talet alltmer för civila ändamål. Skribenten och mösspolitikern Anders Nordencrantz argumenterade för att Sveriges utsikter att hävda sig och konkurrera med andra stater låg i främjandet av industri och handel, och inte i krig. Men för att detta skulle lyckas krävdes att den hittills rådande "ärovägen" avleddes från krigiska bedrifter och statliga ämbeten till handel och köpenskap.⁷³ Under 1700-talets senare hälft växte tanken på att människans strävan efter ära och berömmelse var ett naturligt begär som borde ledas in på samhällsnyttiga vägar snarare än undertryckas. Äran "demokratiserades" – det var inte bara stora mäns samhällsnyttiga bedrifter som skulle bevaras till eftervärlden och sporra till exempel och efterföljd. Även den enskilde bonden och köpmannen tänktes nu komma ifråga för särskilt präglade förtjänstmedaljer och utmärkelser.⁷⁴ Äran kom på detta sätt att alltmer få

karaktär av dygd och duglighet och förvandlas till ett socialt belöningsmedel i statens och samhällsnyttans tjänst.

Motreaktioner

Detta innebär å andra sidan inte att duellernas och utmaningarnas manlighets- och hederskodex skulle ha försvunnit i ett slag, eller att den nya betoningen av civila dygder skulle ha fått ett snabbt genomslag. Tvärtom ges exempel på hur seglivade och livskraftiga de mer traditionella idealen kunde vara, inte minst bland aristokratin och i samhällets högsta skikt. Adelsståndet tog avstånd från ”opåkallade dueller” men försvarade energiskt rätten och nödvändigheten för en adelsman att försvara sin ära när han blev förolämpad.⁷⁵ Det går att hitta exempel i etikettlitteraturen på en mer traditionellt aristokratisk syn som betonade nödvändigheten av att ta till värjan för att försvara äran. I skriften *Skickeliga och Förnäma Personers samt Unga Ädlingars Lycka* av franskt original i svensk översättning, heter det under rubriken ”huru man skall skicka sig emot sina ovänner och missgynnare” att man visserligen inte bör förtörna någon, men att man måste akta sig för att visa sig rädd och hellre bör förekomma med en örfil än förekommas så snart man kan försäkra sig om att skulden står hos ovännen.⁷⁶

Rättegången mot Lasse Lucidor för bröllopskvädet till landshövdingen Conrad Gyllenstierna och Märta Christina Ulfsparre den 18 november 1669, är ett tidigt men tydligt exempel på svårigheten att få gehör för duellagstiftningen. Lasse Lucidor hade som bekant på eget bevåg författat ett bröllopskväde till landshövdingens och hans hustrus ära. Dikten föll dock inte i smaken och det hela slutade med rättegång. Den kanske känsligaste punkten som togs upp i rättegången rörde en strof i bröllopsdikten som kunde tolkas som en förklenande anspelning på ett nyligen timat gräl mellan Conrad Gyllenstierna och greve Wilhelm Douglas som hade slutat i förlikning istället för i duell. I dikten talas om hur giljaren (friaren) grips av svartsjuka och ”drager på sin värja” efter att en ”unger karl” har råkat tala med jungfrun, vilket genast tolkades av Gyllenstierna och andra som en anspelning på grälet med Douglas och att greven skulle ha varit Gyllenstiernas rival om den blivande hustrun och kanske något än värre (i versen nämns även ordet ”hanerej”). Den verkligt förklenande tolkningsmöjligheten låg dock i de följande stroferna där giljaren sägs utmana rivalen på duell om också ”hans haremod sen spelar bankrutt” och hur giljaren fortsättningsvis tröstar sig med att han om det blir förlikning i alla fall kan fortsätta uppvakta sin jungfru som om ingenting hänt. Detta uppfattades som en direkt anspelning på att Gyllenstierna skulle ha dragit sig undan duellen och ingått förlikning på grund av feighet. Gyllenstiernas bror, som förde kärandesidans talan i rätten, framhöll att duellen hade blivit stoppad och förlikning påbjuden av fältmarskalken von der Linde.

Detta var i själva verket helt i linje med duellplakatet av år 1662 som stadgade att det var kronans män och betjänters plikt att med alla görliga medel förhindra och förekomma dueller och medla mellan parterna. Men i Gyllenstiernas och många andras ögon var detta fortfarande en ömtålig punkt för manligheten.⁷⁷

Agneta Horns förödmjukande avvisande av Erik Sparre (ej att förväxla med sin mera kände namne riksrådet) kan kanske utgöra ytterligare ett exempel på det krigiska manlighetsidealets styrka. Axel Oxenstiernas sondotter vägrade att godta Sparre som friare: ”En brav [tapper, modig] soldat vill jag ha och inte en sådan där, som han är”, skriver hon i sin levnadsberättelse. Hellre ville hon dö än gifta sig med honom. Agneta betecknar honom som en ”hasenberger” (ynkrygg, även namnet på en dåvarande hovnarr och dvärg) och beskriver hur han görs till allmänt åtlöje under en bal på slottet sedan man lurat av honom svärdsbaljan. När Erik sedan bjuder upp, nekar hon och dansar med en annan. Förödmjukelsen blir total när drottningen (Kristina) enligt Agnetas utsago, vänder sig till Sparre och frågar: ”Kunnen I lida att en annan dansar med er fästemo, och med er vill hon inte dansa?”.⁷⁸ Porträttet av Sparre kan uppfattas som en nidbild tecknad utifrån ett traditionellt aristokratiskt manlighetsideal som betonar de krigiska bragdernas betydelse. Om Sparre verkligen blev så förlöjligad som Agneta Horn påstår, vet vi inte. Inte heller hur han reagerade. Vad som däremot är säkert är att Sparre tillhörde den nya generation adelssöner som satsade på en civil karriär inom förvaltningen istället för att göra sig ett namn på slagfältet. I Agnetas ögon var detta dock inte mycket värt – hennes håg stod istället till ”en soldat”, närmare bestämt överstelöjtnanten Lars Cruus.

Även om Erik Sparres reaktion förblir okänd, finns det både paralleller och belysande skillnader mellan dessa bägge exempel och den tidigare nämnde Gudmund Jöran Adlerbeths reaktion i slutet av nästkommande sekel. Grunden för omanligheten och skammen var densamma, men istället för svärdet och rätten tycks Adlerbeth ha valt talet och pennan för att betona andra aspekter av modet än det krigiska som ständigt kastar sig in i striden. Om denna tolkning är riktig skulle man mellan Gyllenstierna och Adlerbeth inte bara kunna urskilja en social utan också kulturell distans, präglad av ett sekels pågående konfrontationer och försök till retoriska omskrivningar av manliga prestigebegrepp. Något som i tiden sammanföll med en dramatisk nedgång av det interpersonella dödliga våldet på gator och torg.⁷⁹

Börd, dygd och merit

Dygdens koppling till börd utgjorde en brännande fråga. Precis som när det gällde äran, hade representanter för adeln försökt monopolisera dygden. Detta framkommer i till exempel Stiernhielms diktverk *Herkules* som

riktade sig till adelsynglingar i fostrande syfte. Den vanliga devisen ”åran är dygdens belöning”, kastas här om så att det istället heter att ”Åran är Dygdens rot; och Dygdens grundval är Åran”.⁸⁰ I botten låg föreställningen om ”magnanimitas” – den storsintes äregirighet som redan från början är inriktad på dygd och som har sin exklusiva grund i ädla anlag. Adelsynglingar var enligt denna retorik redan födda till dygd och ära. Detta medfödda kapital måste dock aktiveras och Stiernhielms diktverk syftade alltså trots sin mycket fräna kritik av vissa aristokratiska levnads-sätt endast till att återupprätta en adlig självkänedom hos ynglingarna, inte till att kritisera adelsståndet som sådant.⁸¹

Denna syn utmanades under 1600-talet av nya sociala grupper som istället identifierade dygd med förvärvad duglighet och merit. Sprätthöks-gestalten kom att bli en central figur även i denna strid. Socialt sett fram-ställdes sprätthöken nästan alltid som en adelsman, men retoriskt kunde figuren användas av såväl lågadliga som icke-adliga grupper för att för-löjliga den gamla adelns börsdryghet och ställa krav på att merit och förtjänst skulle gå före börd, men också omvänt för att utmåla just dessa uppåtstigande och nyadlade grupper som fåfänga uppkomlingar.

Genom bördens aktualiserades den manliga prestigens koppling till äktenskap och familj. Under 1660-talet fördes intensiva strider inom adelsståndet om principerna för rang och värdighet, strider som på 1700-talet istället kom att föras mellan stånden. Vid ett sådant tillfälle yrkade Överste Örneklo, lågadlig av 3:dje klassen, på att mannens rang även skulle omfatta hustrun så att hustrun skulle få nyttja mannens heder. ”I alle andre stater och republiker var det lag, att hustrun nyttjar sin mans heder, men här så är det intet så, utan kommer ens hustru här ibland de store släkterna, så bliver hon föraktad, fast mannen är bättre till tjänsten än de andre. Vill man pretendera rang för sin hustru, så måste man se på tjänsten.” Denna sista mening inbjöd förstås till illvilliga tolkningar och de lät inte heller vänta på sig. ”Här vid slogs upp ett stort löje uti Rid-darhuset, blandat med skymflige ord på överste Örneklo”. I synnerhet herr Axel Sparre steg fram och sa: ”Örneklo, nu hava fitta fått en braf [modig!] taleman” och insisterade också på att dessa ord skulle föras till protokollet.⁸² Genom att medvetet misstolka Örneklos hänvisning till ”tjänsten” som syftande på hustruns tjänst i den underförstådda betydelsen sexuell och den ironiska hänvisningen till ordet braf, kunde Sparre inte bara anspela på att Örneklo låtit sig styras av kvinnors lockelser och köttsliga begär istället för en strävan efter manlig dygd och ära, utan också misskreditera hela det lågadliga projektets strävan att jämställa merit med börd. Men det var inte allt. I Sparres och högaristokratins förlöjligande av Örneklos anmodan återfanns också en djupare och för tiden än mer illasinnad antydning: ”Somliga sade, det han intet törs hem till sin hustru, om han intet skaffar henne rang”. Örneklo hade inte bara gjort sig löjlig, här antyds även att han nog inte var herre i sitt eget hus.

Kvinnoväldet och den tappade auktoriteten

Bilden av den hunsade äkta mannen som låter sig domineras av sin hustru var en klassisk omanlighetsstereotyp som kom att aktualiseras alltmer under 1500- och 1600-talen.⁸³ Orsaken var förstås reformationens och den framväxande statsmaktens uppvärdering av äktenskapet och hushållet som samhällets ideologiska fundament. Mannens rätta välde i hushållet och äktenskapet gjordes till föremål för ständiga utläggningar i dygdespeglar och predikningar över hustavlan, och användes som modell för furstens relationer till folket och den goda samhällsordningen. Även i detta sammanhang mobiliserades hela repertoaren av prestigebegrepp för att på olika sätt underbygga den nya synen på äktenskapets och hushållsordningens betydelse.

Jacob Chronanders skådespel *Bele-Snack* från 1649 utgör ett pedagogiskt exempel med rollfigurer som får inta olika ståndpunkter.⁸⁴ Precis som i Stiernhielms dikt om Herkules vid skiljevägen handlade det till en början om att välja, men nu gällde valet att gifta sig eller ej. Ynglingarna Acolastes och Appollonius får först lyssna till äktenskapets förespråkare Lutherius, som lägger ut texten. Mot Lutherius uppträder Diogenes som lyfter fram det äktenskapliga livets alla förtretligheter och kvinnors falska och härsklystna natur. Den som ger sig in i äktenskapet skaffar sig bara ring i näsan och en snara om foten, ty ”Mannen styrer land och gemene man, men hustrun regerar honom försann”. Acolastes deklarerar genast att han aldrig ska gifta sig. Han har en mycket bättre strategi:

Jag vill mig väl fria på orter många,
men ingen skall mig i nätet fånga.
Var jag kommer vill jag ha fästmö,
Därtill mat, dricka, för min häst hö.
Jag lirkar med jungfrun som jag kan bäst,
Ho vet, om natten ligger hon mig näst.
Jag lovar stort, efter friares art,
Men jag håller icke en tusend part.

Appollonius däremot sätter sin förtröstan till Lutherius ord och stämplar Acolastes beteende som värdigt en ”bytjur”. Efter att ha studerat flitigt på olika orter återvänder Appollonius för att fria till en dygdig jungfru. En rival i pråliga kläder dyker upp och berömmar sig av att vara både rik och av förnäm släkt. Appollonius, som bara har sin dygd och flit att hänvisa till, gör till en början ett slätt intryck på jungfrun. Jungfruns fader vet dock bättre och för att visa publiken dygdens sanna värde, låter pjäsförfattaren Appollonius spela på sin manlighet.

Rivalen förhånas som ”snushane”, ”speckhöker” och ”morsgris”, och när Appollonius till sist dragit det längsta strået får den försmådde rivalen frågan hur det känns. Om han inte får ont i magen när han ser deras kärleksfulla umgänge? Och ville han bara följa med dom till sängs, så

skulle han få lov att ligga under sängen och ”säja till, när hönsen gala”. Även Acolastes får naturligtvis sin välförtjänta lön. Han faller till sist på eget grepp och tvingas gifta sig med vad han tror vara ännu en i raden av förförda jungfrur. Men jungfrun visar sig vara en ”hora”, som det heter i texten med sju ”horungar stora”, och Acolastes får bittert erfara att han aldrig någonsin kan förvänta sig någon ”respekt”, för som Appollonius påpekar: kvinnan är mannens ära och det är svårt för en karl att ha hushåll ”om han ej har en from hustru i våld”.

Chronanders pjäs understryker inte bara äktenskapets betydelse utan kan ses som en i raden av moraliserande traktater som vänder sig till unga män för att på ett pedagogiskt sätt visa hur man ska upprätthålla en rätt äktenskaplig ordning. Med den starkare betoningen av äktenskapet och husbondeskapet ställdes hårdare krav på mannen att verkligen utöva sitt välde över hustru, barn och tjänstefolk. Att tappa herraväldet i äktenskapet och hushållet blev än mer förödande för den manliga prestigen. Problematiken kan belysas med ett rättsfall från Järvsö i 1700-talets Hälsingland. Bonden Mårten Andersson stod inför rätta för att ha misshandlat sin hustru Karin under den gångna pingsthelgen. Tredjedag pingst hade Karin varit tvungen att ta sin tillflykt till granngården. Ute på byvägen gick Mårten förbi och ropade högt: ”Ve mig, Ve mig, Ve mig för vart fjät jag gått här på jorden!”. Ångesten gällde emellertid inte misshandeln av hustrun, utan det husbondeskap som han ansåg sig ha förlorat. I en tvist mellan makarna hade hustrun enligt Mårten satt sig emot hans vilja i en annan hustrus närvaro. Det hade gått honom förnär ”att han som husbonde i huset ej skulle vara rådande.”⁸⁵ Mannens rätt att näpsa sin hustru, som varit inskriven i lagen ända fram till 1734, hade tagits bort vid denna tid, dock utan att ersättas med något uttryckligt förbud. Ändå hade Mårten överträtt gränsen med råge också med den gamla lagens mått mätt. Frågan var dock om han förmått återupprätta sitt förlorade välde i omgivningens ögon. Saken hade i varje fall anmälts till prosten av en annan bonde i byn.

Fördömandet av hustrannen – en disciplinering som kom av sig

I framför allt 1600-talets sedelärande äktenskapsspeglar och moralskrifter märks en uttalad vilja att ingripa mot sådana beteenden som Mårtens. Budskapet var entydigt, mannen skulle styra i endräkt med sin hustru och utöva sitt välde med förnuft och saktmod.⁸⁶ Det tyranniska våldet fördömdes och den fysiska agan, åtminstone i form av hugg, slag och pisk, framhölls inte av någon av skribenterna som ett ordinärt medel för hustruns tillrättavisande, knappast heller som en sista utväg utan snarare som ett misslyckande, eller som det kunde heta ”kan mannen icke göra kvinnan god utan slag, då borde han själv slås, efter han icke haver tagit sig en

bättre”. Redan Laurentius Petri vände sig uttryckligen och med skärpa mot män som ansåg sig ha bevisat sin ”äro och mandom” genom att ”förfärliga bullra, svärja, bannas, hårdraga och slå den arma hustrun” när hon felat, och sedan slå sönder ”allt som i huset är” och ärkebiskop Abraham Angermannus lät verkligen piska och bestraffa tyranniska äkta män på sina omfattande visitationsresor år 1596.⁸⁷

Precis som i kritiken av duellerna mobiliserades dygden och omanligheten för att förstärka budskapet. Detta illustreras inte minst i ett skillingtryck från 1690-talet *Twänne lustige Wijsor, Then första Om en Onder Mann, som slog och hanterade sin hustru illa, Och huruledes Tre Marier frälste henne, och lönte honom therföre*. Skillingtrycket bygger på det gamla motivet om den hunsade äkta mannen men med den skillnaden att sympatin här ligger helt hos hustrun! En hustru beklagar sig för grannhustrun över sin man som var och varannan kväll kommer hem sent från krogen och behandlar henne illa. Grannkvinnan och två andra hustrur kommer överens med hustrun att de ska ge mannen en läxa. De klär sig i vita kläder och hucklen och ställer sig bakom dörren med knölpåkar i händerna. När mannen kommer hem och som vanligt börjar skälla och slå sin hustru, rusar de fram och ger honom en omgång med knölpåkarna. Mannen som tror att kvinnorna är straffande änglar utsända av Gud, vädjar nu gråtande till hustrun om hjälp – aldrig mer ska han behandla henne illa. Till sist ber hustrun de tre Mariorna som hon kallar dem, att sluta och mannen faller på knä och håller full av tacksamhet ett tal med en uppmaning till alla män att behärska sina onda sinnen och leva i fred med sina hustrur – det hade han fått lära sig. Budskapet är tydligt – en ond hustrur får vad han förtjänar och berövas för ett ögonblick både välde och manlighet som bara kan återupprättas igen genom ett dygdigt leverne. Manlighet blir en dygd samtidigt som dygden manliggörs.

Den avskräckande bilden av hustrur som får krypa till korset hölls levande under 1600-talet men överröstades snart av en allt mer uttalad misogyn tendens i pamfletter och skådespel i 1700-talets nya offentlighet.⁸⁸ Omsvängningen var tydlig också i lagstiftningen. I den medeltida landslagen var tilltalet tydligt och klart riktat mot mannen – det var mannens våld som erkändes som en rättighet och som samtidigt måste hållas inom vissa gränser. I 1734 års lag hade stadgan om mannens rätt att näpsa hustrun tagits bort, men utan att ersättas av något uttryckligt förbud. Samtidigt hade en passus infogats som stadgade dubbla böter även för den hustru som slog sin make. Med denna könsneutrala formulering försvann hustrurans våld också ur lagtexten. Den förändrade tonen ackompanjerad av varningar mot ett tilltagande kvinnovälde, bäddade tillsammans med förändringarna i lagen för en marginalisering och ett osynliggörande av mäns våld mot hustrur, som befästes ytterligare genom 1864 års strafflag då misshandel av maka i hemmet stadfästes som en i grunden privat angelägenhet genom att åtal endast kunde väckas på mål-

sägarens, det vill säga i praktiken den misshandlade hustruns, angivelse. Disciplineringen av hustyrannen var med andra ord en disciplinering som kom av sig. Kanske för att den ytterst sett inte handlade om en prestige-kamp mellan män. Här skulle man kunna tala om kanske inte en hegemonisk maskulinitet, men väl en hegemonisk tystnad byggd på manligt samförstånd.

Från hegemonier och representationer till retoriska strategier

Genom att analysera manlighet som en uppsättning retoriska strategier som kan mobiliseras av olika aktörer för olika syften snarare än som positioner och förhållningssätt som står i en viss relation till en ”hegemonisk manlighet” kan den historiska analysen fördjupas. Det innebär inte att frågor om makrosociala mönster och maktstrukturer lämnas utanför, bara att analysen närmar sig dessa ur de historiska aktörernas subjektiva strävanden och sociala praktik. I denna praktik har diskurser, symboler och kulturella representationer sin givna plats, såväl för att legitimera individuella handlingar som för att göra retoriska omskrivningar och strategiska betydelseförskjutningar av manlighetsinnebörder. Den begreppshistoriska anknypningen visar på vikten av sådana betydelseförskjutningar för samhällliga förändringsprocesser – dueller och utmaningar kan förbjudas men låter sig inte avskaffas utan att dess koppling till prestige-fyllda manlighetsinnebörder förändras. Processen skulle också kunna studeras med våldsbegreppet och dess förändrade innebörder som utgångspunkt.⁸⁹ Det analytiska perspektivet kan förstas utvidgas alltefter undersökningens fokus – ambitionen här har bara vara att skissa en utgångspunkt för närmare undersökningar. Inom ramen för den övergripande retoriska kontext eller det fält som utgjordes av den sociala prestigens olika former och kopplingar till våld under 1600- och 1700-talet, kan analysen drivas vidare och fördjupas för att på ett mer ingående sätt belysa enskilda mäns subjektiva erfarenheter och strategier. Rättsmaterialet kan här erbjuda rika möjligheter vilket inte minst historikern Christopher Collstedts analys av anklagelse- och försvarsstrategier i duellmål visar – brev och dagböcker likaså.⁹⁰ Fokus kan även förstas flyttas från en övergripande samhälllig kontext till hur enskilda män tillägnar sig och använder sig av den manliga repertoaren på olika sätt beroende på situation, sammanhang och subjektiva erfarenheter. Ytterligare begrepp som till exempel dubbelmoral och virilitet kan då hamna i centrum.⁹¹ Ett retoriskt perspektiv på manlighet med fokus på omanlighet öppnar på detta sätt nya möjligheter för att närma sig både hur kulturella ideal och stereotyper omsattes i den sociala praktiken och hur enskilda aktörers subjektiva erfarenheter och strävanden kan tänkas ha bidragit till större makrosociala förändringar. Detta är kanske svar nog på frågan om vad historiker egentligen ska göra med begreppet maskulinitet.

Summary

Honour, virtue and manliness. Strategies for social prestige in seventeenth- and eighteenth-century Sweden. By Jonas Liliequist. The perspective of hegemonic masculinity has played an important role in sociological and historical analyses of male power and dominance, but the concept has also been criticised for being static, deterministic and not in phase with the recent development of feminist theory and key concepts such as discourse and performativity. Influences from a more discursive perspective associated with the "cultural turn", have at the same time been criticised for distancing historical analysis from men's lived experience. Cultural codes and representations have become the "real thing", leaving men's actual activities and feelings aside. Individual experience, subjectivity and emotions are now advocated as new key subjects for historical analyses, but what about masculinity? The question "what should historians do with masculinity", asked by the British historian John Tosh twenty five years ago, has become more topical than ever. In this article it is argued that a rhetorical perspective offers a possibility for studying *both* cultural representations *and* subjective experiences. Three concepts stand in the foreground of the analysis – "honour", "manliness" and "virtue". It is suggested that these concepts not only represented crucial aspects of a man's social esteem in early modern Sweden but also formed the basis for different personal and collective strategies in claiming and upholding male prestige and power. Examples are given to show how these concepts were used, mobilized, adjusted and given slightly new meanings in social practice by different agents and for different purposes. It is further suggested that allusions to *unmanliness* played a central role in the social rhetoric of prestige and power. Three significant social strategies with varying outcomes are described – the discrediting of duels and private combat as a source of honour and proof of manliness; the upgrading of civil virtues and industry as honourable and manly; and the condemnation of wife-beating as shameful and a failed proof of manliness.

Noter

1. John Tosh: "What should historians do with masculinity? Reflections on nineteenth-century Britain" i *History Workshop Journal* 38 (1994), 179–201.

2. Michael Roper: "Slipping out of view. Subjectivity and emotion in gender history" i *History Workshop Journal* 59 (2005), 57–72; John Tosh "The history of masculinity. An outdated concept?" i John Arnold and Sean Brady (red.): *What is masculinity?* (Forthcoming Palgrave).

3. För en översikt med genmälen till en del

av den kritik som riktats mot det hegemoniska maskulinitetsperspektivet, se R. W. Connell & James W. Messerschmidt: "Hegemonic masculinity. Rethinking the concept" i *Gender & Society* 19:6 (2005), 829–859.

4. John Tosh: "Hegemonic masculinity and the history of gender" i Stefan Dudink, Karen Hagermann & John Tosh (red.): *Masculinities in politics and war. Gendering modern history* (Manchester & New York, 2004)

5. Alexandra Shepard: "From anxious patriarchs to refined gentlemen? Manhood in

- Britain, circa 1500–1700” i *Journal of British Studies* 44 (2005), 291. Hegemonibegreppet kan tolkas som dynamiskt och öppet med olika sociala krafter som hela tiden konkurrerar om att vinna hegemoni, se ”hegemony” i Nick Crossley: *Key concepts in critical social theory* (Los Angeles, 2005). Men detta är knappast det intryck som Connells modell ger.
6. Michèle Cohen: ”Manners make the man. Politeness, chivalry, and the construction of masculinity, 1750–1830” i *Journal of British Studies* 44 (2005), 312–329; Karen Harvey & Alexandra Shepard: ”What have historians done with masculinity? Reflections on five centuries of British history, circa 1500–1950” i *Journal of British Studies* 44 (2005), 278.
7. Andrea Cornwall & Nancy Lindisfarne: ”Dislocating masculinity. Gender, power and anthropology” i Andrea Cornwall & Nancy Lindisfarne (red.): *Dislocating masculinity. Comparative ethnographies* (London & New York, 1994).
8. R. W. Connell: *Masculinities* (Cambridge, 1995), 181; För en plädering för och på samma gång översikt av det relationella genusperspektivets framväxt och utveckling, se Elaine J. Hall: ”Developing the gender relations perspective. The emergence of a new conceptualization of gender in the 1990s” i *Current perspectives in social theory* 20 (2000), 91–123.
9. Margaret Wetherell & Nigel Edley: ”Negotiating hegemonic masculinity. Imaginary positions and psycho-discursive practices” i *Feminism & Psychology* 9:3 (1999); Michael Moller: ”Exploring patterns. A critique of hegemonic masculinity” i *Journal of Gender Studies* 16:3 (2007), 263–276; Christine Beasley: ”Rethinking hegemonic masculinity in a globalizing world” i *Men and Masculinities* 11:1 (2008), 86–103; Stephen Whitehead: *Men and masculinities. Key themes and new directions* (Cambridge, 2002), 88–110.
10. Två exempel på svensk botten är David Tjeder: *The power of character. Middle-class masculinities, 1800–1900*. (Stockholm, 2003) och Kekke Stadin: *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige* (Lund, 2004).
11. John Tosh: ”What Should Historians do with Masculinity?”.
12. Whitehead: *Men and masculinities*, 88–110.
13. Joan W. Scott: ”Gender. A useful category of historical analysis” *The American Historical Review* 91:5 (1986), 1053–1075.
14. Roper: ”Slipping out of view”; John Tosh ”The history of masculinity”.
15. Martin J. Wiener: *Review Article* ”Treating ’historical’ sources as literary texts. Literary historicism and modern British history” *The Journal of Modern History* 70 (1998), 619–638.
16. John Tosh: ”The history of masculinity”.
17. Bo Lindberg: ”Retorik och idéhistoria” i Kurt Johannesson (red.): *Vetenskap och Retorik. En gammal konst i modern belysning* (Stockholm, 2001); Kari Palonen: ”Quentin Skinner’s rhetoric of conceptual change” i *History of Human Sciences* 10:2 (1997). Analyser av klassiskt retoriska motiv och argumentationslinjer i historiska texter är i sin tur en väl etablerade genre inom svensk litteratur- och lärdoms historia företrädd av inte minst Kurt Johannesson. Sådana analyser är naturligtvis av oundgängligt värde också för tolkningar av innebörder och meningar i ett mera utvidgat perspektiv.
18. För en översikt se Claes Ekenstam: ”Män, manlighet och omanlighet i historien” i Claes Ekenstam & Jörgen Lorentzen: *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940* (Möklinta, 2006). Omanlighet är för övrigt ett samlande tema för hela volymen. Se också Malin Grundbergs studie *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier* (Lund, 2005), där omanlighet spelar en central roll i analysen.
19. En översikt av hur både kristema och motbilder har använts i historisk maskulinitetsforskning ges i Judith A. Allen: ”Men interminably in crisis? Historians on masculinity, sexual boundaries, and manhood” i *Radical History Review* 82 (2002), 91–207.
20. Mentalitetshistoriens metodologiska ansatser diskuteras i Anders Florén & Mats Persson: ”Mentalitetshistoria och mentalitetsbegreppet” i *Lychmos* (1985).
21. Perspektivet förknippas i idéhistoriska analyser främst med Quentin Skinner’s tillämpning och utveckling av John Austins så kallade språkhandlingsteori (speech-act) först publicerad i *How to do things with words* (London, 1962). För introduktioner och översikter se Quentin Skinner: *Visions of politics. Regarding method* (Cambridge, 2002); Palonen: ”Quentin Skinner’s rhetoric”; Willy

Guneriusen: *Aktör, handling och struktur. Grundproblem i samhällsvetenskapen* (Lund, 1996), 129–134; Jussi Kurunmäki: "Begreppshistoria" i Göran Bergström & Kristina Boréus (red.): *Textens mening och makt. Metodik i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys* (Lund, 2005). Perspektivet har tillämpats på ett framgångsrikt sätt av statsvetaren Peter Hallberg i en analys av hur kungen, de olika stånden och nya sociala grupper försökte legitimera och hävda sina politiska strävanden i 1700-talets Sverige genom att använda sig av och skriva om historien på olika sätt. Peter Hallberg: *Ages of liberty. Social upheaval, history writing and the new public sphere in Sweden, 1740–1792* (Stockholm, 2003). På det genusvetenskapliga forskningsfältet har talaktsteorin fått en vid tillämpning inom företrädesvis diskurs- och konversationsanalyser såväl som performativitetsstudier, se t.ex Susan A. Speer: *Gender talk. Feminism, discourse and conversation analysis* (London & New York, 2005); Deborah Cameron: *On language and sexual politics* (London & New York, 2006); Judith Butler: *Excitable speech. A politics of the performative* (New York, 1997).

22. Här finns möjliga anknytningar till såväl Erving Goffmans dramaturgiska sociologi i exempelvis *Jaget och maskerna* (Stockholm, 1974) som Bourdieus habitusbegrepp i framför allt *The logic of practice* (Cambridge, 1992). Kulturanthropologen William Reddy har utvecklat ett mycket uppmärksammat teoretiskt perspektiv på känslor med direkt anknytning till talaktsteorin i *The navigation of feeling* (Cambridge, 2001).

23. Se exempelvis Gabriela Spector-Mersel: "Never-aging stories. Western hegemonic masculinity scripts" *Journal of Gender Studies* 15:1 (2006) för ett narrativt perspektiv som understryker identitetsarbetets retoriska karaktär.

24. För en betoning av prestigebegreppets användbarhet i genusanalyser, se Sherry B. Ortner: *Making gender. The politics and erotics of culture* (Boston, 1996) särskilt kapitel 1. Kapitalmetaforen är först och främst förknippad med Pierre Bourdieus sociala analyser. En kort översikt av begreppet och dess användning av Bourdieu ges i Nick Crossley *Key concepts in critical social theory* (Los Angeles, 2005).

25. Perspektivet anknyter till Bourdieus tidiga utkast till social handlingsteori i främst

Outline of a theory of practice (Cambridge, 1977) och analyser av hedern i "Le sens de l'honneur" sv. översättning "Hederskänslan" i Donald Broady & Mikael Palme (red.): *Pierre Bourdieu. Kultursociologiska texter* (Stockholm, 1986) som ett försök att förena ett medvetet reflexivt och strategiskt manipulerande av innebörder och meningar med mer oreflekterade och socialt strukturerade handlingsdispositioner (habitus). För en kritisk värdering och utveckling av Bourdieus habitus och aktörsbegrepp i just detta avseende, se Nick Crossley: "The phenomenological habitus and its construction" i *Theory and Society* 30 (2001), 81–120, och Lois McNay: *Gender and Agency. Reconfiguring the subject in feminist and social theory* (Cambridge, 2000) kapitel 2 som gör en kritisk jämförelse av Bourdieus och Judith Butlers aktörsperspektiv. Intresset för att anpassa och utveckla Bourdieus begrepp och handlingsteori har varit stort inom det genusteoretiska forskningsfältet. Ett representativt exempel ges av artiklarna i Lisa Adkins & Beverly Skeggs (red.): *Feminism after Bourdieu* (Oxford, 2004). Entusiasmen för Bourdieus egna försök till genusanalyser har däremot varit betydligt svalare. Se exempelvis Veronique Mottier: "Masculine domination. Gender and power in Bourdieu's writings" i *Feminist Theory* 3:3 (2002), 345–359.

26. Se Jonas Liliequist: "Manlighetens flytande gränser. Om manlighet som analytisk kategori i historiska analyser" i *Scandia* 74:1 (2008), 83–103, för en närmare belysning av problematiken, speciellt 93ff.

27. Det är oftast denna potential hos Bourdieus begreppsapparat som har uppmärksamats av genusteoretiker som exempelvis Toril Moi: "Appropriating Bourdieu. Feminist theory and Pierre Bourdieu's sociology of culture" i *New Literary History* 22 (1991), 1017–1049.

28. Den mest utförliga och aktuella översikten av teorier om heder och ära i såväl ett historiskt som antropologiskt jämförande perspektiv är fortfarande Frank Henderson Stewart: *Honor* (Chicago & London, 1994)

29. "Dygd" i Svenska akademiens ordbok. Ett försök till översikt av dygdebegreppets analytiska betydelse från antiken och fram till tidigmodern tid görs i Janne Lindqvist: *Dygdens förvandlingar. Begreppet dygd i tillfällestryck till handelsmän före 1750* (Uppsala, 2002), 53–75. Se även Bengt Lewan:

Med dygden som vapen. Kring begreppet dygd i svensk 1700-talsdebatt (Stockholm, 1985), 11–19.

30. Bernt Olsson: *Den svenska skaldekongstens fader och andra Stiernhielmsstudier*. Skrifter utgivna av vetenskaps societeten i Lund (Lund, 1973).

31. För distinktion mellan horisontell och vertikal ära, se Stewart: *Honor*, 54f.

32. Uttalade ansatser till en sådan analys finns i studier av dygdebegreppet av Lindqvist *Dygdens förvandlingar* och Leif Runefelt: *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid* (Stockholm, 2001) dock utan anknytning till genus. Genus är däremot centralt i Gudrun Anderssons studie *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal* (Uppsala, 1998) och kopplas till norm, strategi och symboliskt kapital men med tonvikten på kvinnors handlingsutrymme och möjlighet att utöva makt snarare än hur begrepp och innebörder mobiliserades och modifierades för olika syften.

33. Preben Meulengracht-Sørensen: *The unmanly man. Concepts of sexual defamation in early Northern society* (Odense, 1983); Fredrik Ström: "Nid och ergi" i *Saga och Sed* (1972), 27–47.

34. Carol Clover: "Regardless of sex. Men, women, and power in early Northern Europe" i *Speculum* 68:2 (1993), 363–387.

35. Jonas Liliequist: "Violence, honour and manliness in early modern northern Sweden" i Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen (red.): *Crime and control in Europe from the past to the present. Publications of the History of Criminality Research Project*. (Helsinki, 1999)

36. Svenska riksrådets protokoll oktober 1636, Bergh (red): *Handlingar rörande Sveriges historia*, (Stockholm, 1891), del VI., 622.

37. Svea Hovrätts resolution 7/7 1704, Gävleborgs länsstyrelse, Landskansliet DIIa:12, HLA

38. Fabian Persson: "Bättre livlös än ärelös. Symbolik och sociala funktioner i stormaktstidens dueller" i *Scandia* 65:1 (1999), 22f; Christopher Collstedt: *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede* (Lund, 2007), 88–97.

39. Svea Hovrätt, Huvudarkivet EVI a2aa: 129 (Liber causarum 100:2, mål nr 10), RA.

40. Heikki Ylikangas, Jens Christian V. Johansen, Kenneth Johansson & Eyvind Næss: "Family, state, and patterns of criminality. Major tendencies in the work of the courts, 1550–1850" i Eva Österberg & Sølvi Bauge Sogner (red.): *People meet the law. Control and conflict-handling in the court. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period* (Oslo, 2000).

41. Rudolph Clingel: *Ett lijtet tractat de duellis eller envijges kamp* (1674) opag., andra frågan, punkt 12.

42. Lagstiftningen har behandlats utförligt av Ivar Nylander: "Duell och ärekränkning" i *Saga och sed* (1966).

43. Fabian Persson: "Bättre livlös än ärelös", 27f.

44. Aegidius Girs: *De vera Nobilitate libellus. Thet är Om San Edelheet* (1627), opag., Cap.VIII.

45. Runefelt: *Hushållningens dygder*; Lindqvist: *Dygdens förvandlingar*.

46. "Duellplakat, Kongl. Maj:ts Placat och Förbud, angående allahanda Dueller, och utwugne Slagsmähl, Stockholm den 23 December. Anno 1662" i Johan Schmedeman (red.) *Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner...* (Stockholm, 1706), 325–328.

47. Rådsprotokoll 1669 Lilljeflycht vol 52, 1/7 f. 191h. RA

48. Axel Larsen (red.): *Kalmarkrigen. Et bidrag til de nordiske rigers krigshistorie*, D.1. (Köpenhamn, 1889), 143–144.

49. Johannes Messenius: *Signill. Thet är en lustigh och sanfärdigh tregoodia, om then högborne, mycket berömde och manhaftige Hertig Habor, Konung Amunds Son aff Norge, Och then högborne, sköne och Trofaste Fröken Signill. af Johanne Messenio beskriwen...* (1612) i Henrik Schück (red.): *Johannes Messenius samlade dramer* del 1 (Uppsala, 1886), 41ff.

50. Knut Hand: *Swärds Breef. Thet är, En Christelig Sköld...* (Stockholm, 1643), opag., text under tredje stycket.

51. Johannes Botvidi: *Tree predikningar häldne Uthi Häarfärden åat Lijfland*. (Stockholm, 1627), 45.

52. Petrus Rudbeckius: *Insignis Adolescentia. En Ny Wijsa, Om Starcke* (Stockholm, 1624), opag., moderns klagan vers 15–20, 23, 26, citat vers 27–29.

53. *1500- och 1600-talets visböcker*, tredje bandet, "Samuel Älfs visbok". Utgivna av Adolf Noreen och Anders Grape. Uppsala

- 1916–25, nr 23 [51b], vers 10 respektive vers 5.
54. För öknamnen, se Christofer Larsson Grubb: *Penu proverbiale dbet är: Ett ymnigt förråd aff allehanda gambla och nya svenska ordseeder och lährespråk*. (Stockholm, 1678).
55. Mötesacta 1627–1629, R4781. RA
56. Jöran Sahlgren: ”En handskriven redaktion av Marboens trohet och mandom” i *Saga och sed* (1940).
57. ”Duells-Placat den 28 Januari 1738” i Reinhold Gustaf Modée (red.): *Utdrag Utur alle ifrån 1729 års slut utkomne Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer...* Andra delen (Stockholm, 1746), 1340–1344.
58. Jonas Liliequist: ”Från niding till sprätt. En studie av det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal” i Anne Marie Berggren (red.): *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*. FRN Rapport 99:4 (1999).
59. Sven Gudmund Strömwall: *Historiska och politiska anmärkningar* (Stockholm, 1736), 62f.
60. Se t.ex Jakob Mörck: *Åtskillige Målningar På människliga Sinne, hwilka leda Til den konsten At känna sig sjelf, och andra* (Stockholm, 1754), 90ff, 112ff.
61. Lars Gustafsson: ”Den litterate adelsmannen i den äldre stormaktstidens litteratur” i *Lychnos* (1959).
62. För resonemanget om spänningsfält, se Henric Bagerius: ”I genusstrukturens spänningsfält. Om kön, genus och sexualitet i saga och samhälle” i *Arkiv för nordisk filologi* 116 (2001), 21–63. Den tidigmoderna kristna dygdeetiken betraktas av Christopher Collstedt i *Duellanten och rättvisan* som ett fält eller en repertoar av egenskaper, beteenden och värden som inte var entydigt könskodade. Se även Bo Lindberg: ”’Anden saknar kön’. Ett argument för jämlikhet mellan könen” i *Lychnos* (1997), 9–47. Dygdebegreppets historiska transformationer med avseende på kopplingen till kön har behandlats av Jo Ann McNamara: ”Gendering virtue” i Sarah B. Pomeroy (red.): *Advice to the bride and groom and a consolation to his wife* (New York & Oxford, 1999); Shelley Burr: *Virtue transformed. Political argument in England, 1688–1740* (Cambridge, 1992); Ruth H. Bloch: ”The gendered meanings of virtue in revolutionary America” i *Signs* 13:1 (1987), 37–58.
63. Clingel: *Ett ljitet tractat de duellis*, Andra frågan, punkt 2; Simon Isogaeus: *Carla Segerskiöld*. (Stockholm, 1714), 608 §18, 620 §27.
64. Isogaeus: *Carla Segerskiöld*, 782 §12.
65. G. G. Burchard: *Underwisning För en Ung Herre, skrefwen utaf hans Fader* (Stockholm, 1700), översatt av J. G. Werwing, 92f.
66. *Täncke-Skrift. Imnehållande åtskilliga Christeliga Dygde= och Lefnads=Läror* (Västerås, 1744)
67. *Sedolärande Mercurius* 10 (1730).
68. *Then swänska Argus*. 1:XXXVIII (1733). Utgiven av B. Hesselman & M. Lamm (Stockholm, 1910).
69. Olof Kexél: ”Bergslags-Fröken eller Rivalerne. Comedie i Tre Akter. Uppförd på Kongl. Dramatiska Theateren första gången den 5 Maj 1789” i Per Adolf Sondén (red): *Olof Kexéls skrifter* 1 (Stockholm, 1837).
70. Hans Gustaf Rålamb: *En Swensk Adelsmans Äfwentyr, I Utrikes Orter* 1. (Stockholm, 1780), 17ff.
71. Gudmund Jöran Adlerbeth: *Tal öfver... Johan August Mejerfelt...2 Maj 1800* (Stockholm, 1800); Leif Landen: ”Gudmund Jöran Adlerbeth. En biografi” i *Filologiskt arkiv* 43 (2000), 238f.
72. Landen: ”Gudmund Jöran Adlerbeth”, 121ff.
73. Lars Herlitz: ”Det civila samhället och Sveriges underutveckling Anders Bachmansson från Arcana till Anatomia” i *Scandia* 57:2.1991, 305; Anders Nordencrantz: *Arcana Oeconomiae Eller Handelens och Hushåldnings-Wärkets Hemligheter* (Stockholm, 1730), 74, 78.
74. Sven Delblanc: *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur*. (Stockholm, 1965), 114f.
75. Persson: ”Bättre livlös än ärelös”, 28.
76. Jaques de Callières: *Skickelige och Förnäme Personers samt Unga Ädlingars Lycka*. (Stockholm, 1699), 71f.
77. Fredrik Sandwall ”Nya akter i rättgånggen om Gilliare Kwaal” i *Sammlaren* (1926)
78. Agneta Horn: *Beskrivning över min vandringstid*, utgiven med inledning och kommentarer av Gösta Holm (Stockholm, 1959), 45, 53.
79. Ylikangas m.fl.: ”Family, state, and patterns of criminality”.
80. Georg Stiernhielm: ”Hercules” i *Samlade skrifter av Georg Stiernhielm*. Första delen, *Poetiska skrifter*, utgiven av Johan

Nordström & Bernt Olsson (Lund, 1973), 21 rad 369.

81. Sven Delblanc: "Hercules magnanimus. Ett bidrag till tolkningen av Stiernhielms Hercules" i *Samlaren* (1961), 40ff.

82. Sveriges Ridderskaps och Adels Riksdags-Protokoll 20/11 1680 (Stockholm, 1896), Trettonde delen, 178f.

83. Jonas Liliequist: "Mannens våld och välde inom äktenskapet. En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början" i Inger Lövkrona (red.): *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön* (Lund, 2001).

84. Jacob Chronander: "Bele-snack eller Een ny Comoedia av Jacob Chronander" (1649) i P. Hanselli (red.): *Tvenne komedier af Jacobus Petri Chronander* (Uppsala, 1877).

85. Dombok Hälsinglands domsaga, Järvsö 15/12.1749, HLA.

86. Liliequist: "Mannens våld och välde",

94; Kekke Stadin: Hade de svenska kvinnorna en stormaktstid? Stormaktstidens svenska stat och konstruktion av genus" i *Scandia* 63:2 (1997).

87. Otto Holmström (red.): *Ärkebiskop Abrahams räfst* (Uppsala, 1901).

88. Liliequist: Mannens våld och välde", 108ff.

89. Se Erling Sandmo: *Voldssamfundnets undergang. Om disiplineringen av Norge på 1600-tallet* (Oslo, 1999).

90. Collstedt: *Duellanten och rättvisan*, framför allt. kapitel 7 och 8.

91. Jonas Liliequist: "Masculinity and virility. Representations of male sexuality in eighteenth-century Sweden" i Anu Korhonen & Kate Lowe (red.): *The trouble with ribs. Women, men and gender in early modern Europe* (Helsinki, 2007). Den retoriska kontexten utgörs i detta fall av förförelse och förälskelse.